

Article

International Journal of Kurdish Studies

9 (1), pp. 37-54

<http://www.ijoks.com>

İslam Toplularında Bâtını Fırkaların Ortaya Çıkışı: Yezidilik Örneği

Kadriye YANMIŞ¹

Received: Dec 28, 2022

Reviewed: Jan 16, 2022

Accepted: Jan 22, 2023

Özet

Bâtınlık içerdiği anlamlar açısından dikkat çekici konulardan biridir. Madalyonun bir yüzünde bilgiye ulaşmada sezgi, duygu ve seçilmiş karizmatik liderlerine bağlılıklarından dolayı kendilerini şanslı görenler, diğer yüzünde ise ana akım siyasi-dini toplumların ve devletlerin mutlaklaştırılmış inançlarına meydan okudukları için şeytanlaştırılarak dışlanan toplulukları görmekteyiz. Bunların ortaya çıkmasında sosyal, ekonomik, siyasi ve dini sebepler vardır. İslam toplumlarında ortaya çıkan en önemli bâtını fırkalardan birisi kuşkusuz Yezidilerdir. Bâtınlık İslam topluluklarında genellikle Gulat Şia ile ilişkilendirilirken Yezidilerin kimliği farklı temellere oturmaktadır. Kendilerinin sıklıkla tercih ettikleri şekliyle Ezidiler, tarihsel anlamda “muğlak” bir süreç yaşamış ve günümüze kadar gelebilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Yezidilik, Yezidiler, Ezidi, Bâtını, Bâtınlık, Hermetizm, Gulât, Fırka.

Recommended citation:

Yanmış, K. (2023). İslam Toplularında Bâtını Fırkaların Ortaya Çıkışı: Yezidilik Örneği. *International Journal of Kurdish Studies* 9 (1), 37-54, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1225514>

¹ Ph.D. Can. Dicle University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences Department of History of Islamic Sects e-mail: kyanmis@hotmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3597-5679>

The Emergence of Batini Sects in Islamic Societies: The Example of Yezidism

Abstract

Bâtinism is one of the remarkable subjects in terms of the meanings it contains. On one side of the medallion, there are those who consider themselves lucky because they rely on intuition, emotion and their chosen charismatic leaders in reaching information. On the other side, we see communities that are demonized and excluded because they challenge the absolutized beliefs of mainstream politico-religious societies and states. There are social, economic, political and religious reasons for their emergence. Undoubtedly, Yezidis are one of the most important esoteric sects that emerged in Islamic societies. While bâtinism is generally associated with Shia in Islamic societies, the identity of Yezidis is based on different foundations. The Yazidis, as they often prefer, have experienced an "ambiguous" process in the historical sense and have survived to the present day.

Keywords

Yezidism, Yezidis, Yazidi, Esoteric, Esoterism, Hermetism, Gnosticism, Gulat, Sect.

Giriş

Ezoterizm, Okültizm, Bâtînlilik, gulât gibi isimlerle anılan dini-ruhçu akımlar tarih boyu her coğrafyada var olmuştur. Tarihsel kayıtlar hemen her devirde kendilerini ana akım dini gruplardan ayıran ve dönemlerinin hâkim paradigmasına aykırı bilgi teorileriyle şekillenen bu tür grupları bize göstermektedir. Devirlere ve coğrafyalara göre isimleri değişen bu akımlar bazen müstakil bir inanç, fikir ve yaşam tarzı olarak görülmüş bazen de büyük dinlerin ve felsefi akımların bir kolu olarak karşımıza çıkmıştır. Bu gruplar İslam toplumunda ortaya çıktıklarında da eski kültürlerini yaşatmaya devam etmişlerdir. Bir anlamda kültür geçmişin aynası olduğundan bâtinî fırkaların da kadim köklerini incelemek önemlidir (Babayiğit, 2020; Cebi & Babayiğit, 2021; Karacan & Babayiğit, 2017). Bâtinî gruplar özellikle kurumsallaşmış dini ve felsefi akımların bir kolu olduklarında “sapkınlık” ile eş anlamlı kabul edilmişlerdir. Oysa konuya farklı açılardan bakıldığında bunun bir bilgi felsefesi olduğu da düşünülebilir.

Eski Mısır, İran, Yunan, Anadolu ve Mezopotamya havzasında bugün sıklıkla “bâtinî” terimiyle ifade ettiğimiz gruplar için Okültizm, Ezoterizm, Hermetizm kavramlar kullanılmıştır (Hanegraaff, 2006; 338; Initiates, 2018; 17, 19; Eliade, et al., 2018; 127). İslam toplumlarında da ilk zamanlar “İsmâîlîlik” denilse de sonraları “bâtinî, gulât veya gulüv”

kelimeleri tercih edilmiştir (Avcu, 2020; Yavuz, 1996, 341). Emevi, Abbasi ve Selçuklular ile temsil edilen ana akım Ehli Sünnet anlayışı dışında kalan dini-fikri-siyasi akımlar çoğunlukla “bâtînî firkalar” olarak görülmüş ve yaftalanmıştır. Diğer taraftan bu gruplar bazen bütün olarak İslam’ı reddederek ayrı bir inanç, ritüel ve geleneği temsil ettiklerini ilan etmiştir. Çağdaş bazı Ezidi aydınların bu yolu tercih ettiği görülmektedir.

Bu araştırmada bâtinî firkaların doğuşu ve kurumsallaşması konusu Yezidi örneği üzerinden ele alınacaktır. Kuruluş ve gelişim süreci birçok bâtinî firkaya göre daha dramatik tarihsel süreçte olduğundan bu inanç üzerinde durulmuştur. Bu noktada grubun kadim bâtinî gelenekle benzerlik ve ilişkilerine odaklanılmıştır. Böylece ilk dönem klasik mezhepler tarihi ve ilgili kaynaklara göre açıkça bir Ehli Sünnet geleneğini temsil eden Adeviyye’nin dönüşerek bugün müstakil bir inanca evrilmesi açıklanmaya çalışılmıştır.

1. Bâtînîlik Nedir?

“Bâtîn” sözcüğü kelime olarak bir şeyin içi, özü, dışındaki görünen kısmı haricindeki asıl bölümü manalarını ihtiva etmektedir (Uludağ, 1994; 87; Avcu, 2018). Temelde varlığın görünen-görünmeyen, fizik-metafizik, kabuğu-özü gibi düalist ayrımı esas alınmaktadır. Terim anlamında da herkes tarafından bilinmeyi bilmek, gerçek bilgiye sahip olmak, gizli bilgileri öğrenmek ve her şeyin iç yüzüne ayan olmak anlamlarına gelmektedir (Uludağ, 1994; 87; İlhan, 1992; 191).

Bâtînî sözcüğü Mezhepler Tarihi ve İslami İlimler literatüründe de sözcük anlamına yakın manalar içermektedir. Sözlükte görünenin ardındaki görünmeyen, zahirin ardındaki batın ve sezgisel bilginin seçilmiş bir kimse aracılığıyla seçkin topluluğa ulaştırılan sırlı bilgi gibi anlamlara gelmektedir (İlhan, 1992; 191). Bu kavram eski uygarlıklardaki Hermetizm, Yeni Eflâtunculuk, Pisagorculuk ve Okültizm gibi akımlardan oldukça etkilenmiştir (Avcu, 2019; 323). Düşüncenin tarihsel gelişiminde tespitlere göre önce “egzoterikos” sözcüğünün zıttı olarak “iç, içsel, gizli” anlamında “ezoterizm” (esoterikos) ortaya çıkmıştır. Bâtînîliğe benzer şekilde bilgi ancak derin bir sezgiyle bir mürşide ilham olur sonra sır şeklinde sadece seçilmiş kimselere aktarılır (Hanegraaff, 2006; Guénon, 2002, 67-72). Bu özelliğinden dolayı bâtinî gruplar hemen her zaman sır grupları ola gelmiş ve gizli örgütlenmeyi tercih

etmişlerdir. Benzer özelliklere sahip bu sır gruplarının kısaca tanınması araştırmamız açısından önemlidir.

Hermetizm, Bâtınılığın ilk bilinen örneklerinden biridir. Bu anlayışın takriben 18-20 bin yıl önce yaşamış olan Mu Medeniyetinden Yunan ve Mısırlılara geçtiği tahmin edilmektedir. Kavram Batı toplumlarında daha çok Hermes Trismegistus (üç kere büyük Hermes) şeklinde kullanılmıştır (Hope, 1986; 45 Initiates, 2018; 17). Eliade'ye göre Hermetizm'in kaynağı çok eskilere gitse de olgunlaşması Helenizm döneminde olmuştur. Büyü, astroloji, simya ile gnostisizmin harmanlanmasıyla beraber ilk ve orta çağlarda olgunluğa ulaşmıştır (Eliade, et al., 2018; 127).

Gnostisizm de Bâtınılığın öncü hareket ve referanslarından biridir. Diğer öncü geleneklere göre bâtinî İslam firkalarının ortaya çıktığı yerlere ve zamana daha yakın olması hasebiyle özellikle dikkat çekicidir. Tanrısallığın gizli bilgisi ve bu bilginin özel yollarla elde edilmesi anlamına gelen "gnosis" sözcüğünden türetilmiştir (Williams, 1996; 27). Varlığı düalist tarzda ele alması, kurtuluşçu ve seçkinci anlayışları, gizli tanrısal bilgi ve sezgicilikleriyle Gnostikler Ortadoğu'da birçok akımı etkilemiştir. Öncelikle büyük kavgalar yaşadığı Hristiyanlığın içine giren Gnostisizm sonraları bâtinî İslam firkalarını da şekillendirmiştir (Gündüz, 2012; 136; Işık, 2012; 31-33). Bu sebeple ilk dönem batılı araştırmacılar bâtinî İslam firkalarıyla Hristiyanlığı birbirine çok benzetmişlerdir. Gnostisizm özellikle Patristik dönemde, Hristiyanlığı güçlü şekilde etkilemiş, teslis inancı dâhil birçok konuda İncil'in yeniden yorumlanmasında başvuru kaynaklarından biri haline gelmiştir. Gnostikler ilk önceleri Hristiyanlığı sade ve yüzeysel olmakla eleştirmişler, zamanla kilise babaları da bu eleştirileri dikkate alarak Hristiyanlığın Tanrı, evren, insan ve kâinat konusundaki bilgilerini gnostik unsurlarla yorumlamaya başlamışlardır (Carus, 1898; 505; Gündüz, 2000, 51, 75; Pelikan, 1993; 21, 28).

Yeni Eflâtunculuk, Orfizim, ruhçuluk ve elbette Pisagorculuk da tarihsel anlamda Bâtınılığın gelişim aşamasında önemli akımlardır. Bu akımlar Eski Yunan, Mısır ve Mezopotamya'da güçlü etkiler bırakmıştır. Hangisinin diğerlerini ne ölçüde etkilediği net değilse de aralarında etkileşimin olduğu kabul edilmektedir. Genel özellikleri "zahir"den ziyade "bâtın"a, görünenden çok görünmeyene ve açık bilgi kanalları yerine sezgiye önem vermeleridir. Dünyanın değersiz görülmesi, ruhun önemsenmesi, kısmen ruh göçüne

inanılması, seçilmiş topluluk olduğuna inanma benzer nitelikleridir (Edmonds III, 2013, 396; Guthrie, 1993, 2, 6).

Yukarıdaki kısa kavram arkeolojisi Bâtınîlik ile Hermetizm, Gnostisizm, Ezoterizm, Orfizim, Yeni Eflâtunculuk ve Pisagorculuk arasındaki güçlü bağı kavramamızı kolaylaştırmaktadır. Bunun İslami firkalara geçişi elbette sonraki bölümlerin konusu olacaktır. Ancak kavramın ilk dönemlerde ulemada çağrıştırdığı manaları da kısaca ele almak yerinde olacaktır. İslam toplumlarında Bâtınîlik başlı başına bir hareket olarak ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla tanımlanması da bu anlamda zordur. Dört halife zamanından beri çeşitli siyasi-sosyal hareketlerin şekillenmesinde bu düşüncenin etkileri gözlenmiştir (Gül, 2016; 108; İlhan, 1992; 191). Bu bağlamda “bâtınî” sözcüğüne ilk rastlanılan kaynaklardan biri el-Makdisî'nin (ö. 966) “el- Bed'ü ve't- Tarîh” eseridir (el-Makdisî, trhsz; 6). Bu eser bâtinî fikirlerin ete kemiğe büründüğü ve Gulât-ı Şia şeklinde tanımlanmaya başladığı dönemde kaleme alınmıştır (Avcu, 1918). Devam eden süreçte Abbasilerin zayıflamasına paralel olarak Gulât-ı Şia ya da ilk bâtinî İslam firkaları da güçlenmeye başladı. 1200'lerde konuyla ilgili kaynaklar da artmıştır.²

Bâtınîlik çeşitli din ve geleneklerde farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Mesela Hristiyanlıkta Katharlar, Yahudilikte Kabalistler, Budizm'de Vajrayana, İslam'daki Dürzilik, Nusayrilik, Alevilik, Gulat-ı Şia, Ehli Haklar, Kakailer ve Yezidiler bilinen bâtinî geleneklerdir. Bunların köklü dinlerdeki mistik yorumlamalardan ayrı görülmesi gerekmektedir (Guénon, 2002; 67-72).

2. İslam Toplularında Bâtınîliğin Ortaya Çıkış Süreci ve Sebepleri

Bâtınî firkaların veya müstakil inançların ortaya çıkışı toplumlara göre değişiklik göstermektedir. Bu akımlar bazen dağlık, çöl ve çorak yerlerde kendilerine mümbit alanlar oluştururken bazen de Eski İran, Harran, Mısır ve Yunan coğrafyasında örneğini gördüğümüz şekliyle bereketli, fikri açıdan güçlü ve zenginlikleriyle bilinen yerlerde ortaya çıkmışlardır (Lapidus, 2016, c. I; 491; Gül, 2016; 63-65). Bu bağlamda son 50 yıldır Yeni Dini Hareketler (YDH) şeklinde bilim ve teknikte en gelişmiş Anglosakson dünyada karşımıza çıkan grupların da bâtinî karakter arz ettiklerini akılda tutmak gerekmektedir (Köse, 2014; 131,

² Bkz. (Bağdadî, 2008; Gazâlî, 2019; Şehristanî, 2008).

137; Özkan, 2006; 83, 161, 181). Bazı tezatlarla karşın bu firkaların ortaya çıkışıyla ilgili belirli teoriler geliştirmenin mümkün olduğunu görmekteyiz. Bunların bazısını açıklamak yerinde olacaktır.

Öncelikle bâtinî firkaların belirli dini-felsefi akımların bir parçası olarak ayrıldığını görmekteyiz. Bunun sebebi ilk başlarda çoğu zaman siyasi-ekonomik ve sosyal anlaşmazlıklarken zamanla yeni bir fikri temelin yaratıldığı bilinmektedir. Bu ayrışma sürecinde yaşanan dışlama, tazyik, kovuşturma ve ötekileştirmeler sebebiyle bâtinî gruplar ana akımı temsil eden siyasi-dini otoritelere en uzak yerlere yönelmişlerdir. Mezopotamya’da dağlık Batı ve Kuzey Suriye, Lübnan, Kuzey Irak ve İran ve Doğu Anadolu’nun tarih boyu bu tür akımlara beşiklik etmesi bu açıdan dikkat çekicidir. Diğer taraftan Basra, İskenderiye, Bağdat gibi sonradan kurulan, kozmopolit ve kalabalık şehirlerin de bâtinî akımlar için uygun yaşam alanı oluşturduğu görülmektedir (Ocak, 2010; 126; Lapidus, 2016, c. I; 491; Gül, 2016; 63-65). YDH’in bugün dünyanın sosyo-ekonomik açılardan en gelişmiş ve kozmopolit bölgelerinde taban bulması da aynı şekilde yorumlanabilir.

İslam toplumlarında Bâtînilik’in ortaya çıkışının bir sebebi de dört halife döneminde hızla genişleyen İslam devleti sınırları içerisine giren envaiçeşit topluluğun getirdiği kültürel mirastır. Bu görüşe göre Bâtînilik İslam’ın kendi ürettiği bir zihniyet değildir. Ne var ki zamanla içerisine aldığı Gayrimüslim toplumlarda bulunan bâtinî fikirler İslam ile yorumlanarak bu dinin firkalarını yaratmıştır. Bu bağlamda hususiyle İran’ın fethiyle başlayan süreçte Zerdüş, Mecusi ve Brahmanist memurların bâtinî firkaların doğuşuna güçlü etkilerinin olduğu düşünülmektedir (Lapidus, 2016, c. I, 134). Bu etkileşim bir yönüyle zaruri işlerin yürütülmesinde bu din mensuplarının teknik konulardaki bilgilerine dayanmaktaydı. Ancak bir diğer yoruma göre bâtinî fikirlerin İslam toplumunun içerisine girişi İslam karşıtlarının “dini içeriden çökertmek” için geliştirdiği bir stratejinin parçasıdır. Yahudi, Hristiyan, Sabiî, Zerdüş geleneklerden gelen birçok kişi İslam’ın güçlenmesi karşısında yaşanan dini-kültürel mağlubiyeti önlemek için bâtinî firkaları kurmuş, desteklemiş veya bunlar içerisinde çalışma yürüterek varlığını sürdürmeye çalışmıştır (İbn Hazm, 1977; Gül, 2016, 129).

Bâtînilik’in Müslüman toplumlarda başlangıcı dört halife dönemine kadar indirilse de asıl güçlenmenin Emevi ve Abbasilerin uyguladığı sosyal-ekonomik-siyasi politikalara tepki

sonucu oluştuğu söylenebilir. Dışlanan topluluklar kendilerini korumak ve ifade edebilmek için bâtinî grupları ve fikirleri kullanmıştır. Diğer taraftan gulât fikirlerin yaygınlaşma süreci genellikle güçlü halife ve devletlerin olmadığı zamanlardır. Özellikle Şii, Moğol ve Haçlı saldırılarının yoğunlaştığı 900-1300 yılları arasında Dürziler, Nusayriler, İsmaililer, Yezidiler gibi varlığını günümüze kadar devam ettiren gruplar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bâtinî firkaların hem doğuşu hem de yaygınlaşmasında siyasi istikrarsızlığın önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir (Avcu, 2009, 2; İlhan, 1992, 192).

Yeni Platonculuk ve Pisagorculuktan etkilenen Yahudilik, Maniheizm ve Zerdüştlük ile bâtinîliğin bir kısım ortak özellikleri bu firkaların tarihsel kökenini anlamak açısından önemlidir. Seçkin insanların tanrılaştırılması, tanrının insanlaşması, rec'at, hulûl, ruh göçü ve güçlü mesih inancı bu ortak noktalardan bazılarıdır (İlhan, 1992, 194). Bâtînî İslam firkalarını ortaya çıkaran bir diğer sebep de Mısır ve Suriye kökenli felsefi geleneklerdir. Câbirî'ye göre özellikle bu yolla gelen bâtinî fikirler İslam toplumunun içerisine daha kolay girmiştir. Çünkü siyasi ve sosyal açılardan kendilerini üstün gören ilk dönem Müslümanları felsefi açıdan eksikliklerini biliyorlardı. Dolayısıyla felsefi fikirleri kendi bünyelerine alırken daha cüretkâr davranıyorlardı (el-Câbirî, 2001, 211). Bu felsefi fikirler süreç içerisinde muhalif dini-siyasi akımlarca kullanılmaya başlanmıştır. Hususiyile firkaların liderlerini meşrulaştırmak için sıklıkla hulûl, rec'at ve temessül konularını işlemişlerdir.

Karakterleri gereği bâtinî akımlar gizli faaliyet yürütmekte ve bu da onların tarihsel serüvenini takip etmemizi zorlaştırmaktadır. Bu sebeple Müslümanların yaşadığı coğrafyada gulât firkaların ortaya çıkış sebepleri ve tarihsel süreçler tarihçiler arasında farklı yorumlara neden olmaktadır. Ancak ortak kanaate göre gulât fikirler sonradan İslam'a girmiştir. Bu durum hicri ilk asırda başlasa da Şii grupların gelişimine paralel olarak güçlenmiştir. Siyasi yanlışlıklar ve kargaşalar Bâtînîliğin gelişimini hızlandırmıştır.

3. Yezidiliğin Tarihsel Gelişimi ve Bâtînîlik

İslam toplumlarında ortaya çıkan önemli bâtinî firkalardan biri Yezidiliktir. Bu firkanın önce Ehli Sünnet bir tarikat olarak kurulduğu, zamanla dönüşerek Bâtînîliğe kaydığı düşünülmektedir. Elbette bu bağlamda çeşitli görüşler de vardır. Bu bölümde Ezidiliğin kuruluşu ve Bâtînîlik arasındaki ilişkiler sorgulanacaktır.

3.1. Yezidiliğin Ortaya Çıkışı

Yaygın kanaate göre Yezidilik 12. yy'da Adeviyye tarikatı şeklinde ortaya çıkmış, zamanla bugünkü halini almıştır. Kurucusu tarihi bir şahsiyet olan Adî bin Musâfir'dir. Şam'da 1072-73 yılında, Beytfâr köyünde doğmuştur. Ailesinin Emevi soyundan geldiği düşünülmektedir. Kendisinin Musul/Laleş'de Ehl-i Sünnet geleneğine bağlı olarak yaşamını devam ettirdiği kabul edilmektedir. Takriben 1162'de 90 yaşlarında vefat etmiştir.³

Yezidiliğin ismi ve kökeniyle ilgili tartışmalar devam etmektedir.⁴ Ahmet Turan yaptığı araştırmada Yezidi isminin nerden geldiğine dair altı farklı tespitte bulunmuştur. İslam orjinli olduğu ve Emevi halifesi meşhur Yezid'e olan sevgileri sebebiyle bu ismin verildiği görüşü en bilinenidir (Turan, 2015; 1, 2). Kaynak taramalarında Yezidilere verilen isimlerin zamana göre bazıları öne çıkarken bazılarının reddedildikleri görülmektedir. Yezid sevgisi sebebiyle bu ismin verildiği iddiası günümüzde şiddetle reddedilirken mezhebin kuruluş devri incelendiğinde bunun akla yatkın olduğu düşünülebilir. Dini metinler, qawller, ilahiler incelendiğinde Sultan Yezid'e yapılan övgüler ve bunların sıklığı açıkça görülebilir.⁵ Ancak diğer taraftan bu hareketin kadim inançlardan derin izler taşıması sebebiyle İran kültürüne atıf yapılarak Ezidi isminin kullanılması da şaşırtıcı değildir.

Halen Ezidiliğin merkezi olan Laleş çevresi Şeyh Adî'nin yaşadığı dönemde Emevi soyundan gelen ve Abbasi baskısından kaçanların sığındıkları yerlerden biri oldu. Bunların bir kısmı Şeyh Adî'nin müridi oldular (Tâdifî, 1972, 229, 230). Ancak şeyhin ilk müritleri genel manada sosyal ve kültürel açıdan bâtinî bir inanç karakteri taşıyan dağ toplulukları oldu. İslamlaşmanın henüz zayıf olduğu bu dönemde Şeyhin müritleri arasında bile bid'atların yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Lescot'un tespitlerine göre, şeyh katı bir mutasavvıf olmasına karşın müritleri bunu kaldıramayacak kadar cahil bir karakterdeydi (Lescot, 2009; 29, 32).⁶ Şeyh Adî ile yakın tarihlerde yaşayan İbn Hallikân (v. 1282) onun hakkında övgü dolu ifadeler kullanıp ününün her tarafa yayılmasından bahsetmiştir. Bunun yanında müritlerinin

³ (İbn Hallikân, 1970, c. 1, s. 254; Tâdifî, 1972, s. 217; 'Azzâvî, 1935, s. 74; Demlûcî, 1949 s. 29; Lescot, 2009, s. 20; Guest, John S. 1987, 42.) Adî bin Musâfir hakkında müstakil bir araştırma için bkz. (Bozan, 2012/a; s. 37-52).

⁴ Mezhepler Tarihi'nin önemli sorunlarından biri fırkaların isimlendirilmesi meselesidir. Dolayısıyla Ezidiler konusunda yaşanan tartışmalar birçok fırka için de geçerlidir (Kutlu, 2007; 6, 7; Watt, 1981; 5, 55).

⁵ (Musâfir, Şeyh Adî b. "İ'tikâdu Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a", 189; Paşa, 2008)

⁶ Ayrıca bkz. (Aydın, 1988, 33-74; Çakır, 2007, s. 44, 45).

arasında şeyhe bir kıblegâh gibi hürmet edildiğini, dua etmek için kendisine yöneldiklerini ve onu ahirette kurtarıcı olarak gördüklerini aktarmaktadır (İbn'i Hallikan, 1970, c. 1, s. 254). Buradaki tespitler Yezidiliğin İslam orjinli olduğu teorisine destek vermektedir. Ayrıca bu kaynaklarda Yezidilik yerine “Adevîlik” isminin kullanıldığı da bilinmelidir.

Çağdaş Yezidi aydınlar tarihsel açıdan Emevi Halifesi “Sultan Yezid” isminin çağrıştırdığı negatif mana sebebiyle ve bu isimle Ezidiliğin kuruluşu arasında bir ilişkinin olmadığını iddia ederek kendilerine “Azday halkı, İzidi ya da Ezidi” demeyi tercih etmektedirler. Onlara göre Ezidi inancı İslam’dan öncesine dayanmaktadır ve Sümer kaynaklarında bile geçmektedir. Kürtlerde Yezid isminin Êzî ya da Îzî şeklinde kullanılmasını da kendilerine dayanak yapmaktadırlar. Dolayısıyla Sultan Yezid’den hareketle Yezidi denilemeyeceği savunulmakta ve kendileri için Êzidi-Îzidî isimlerini kullanmaktadırlar.⁷

Yezidiliğin İslam ile ilgisini reddeden kimseler bunu çeşitli şekillerde savunmaktadır. Osman’a göre bu inanç eski İran dinlerinden Mitrayizm’in devam eden halidir. Zerdüştlükle de iç içe gecen Mitrayizm en son haliyle Yezidilikte karşımıza çıkmıştır. Şeyh Adî kısmen bu inancı İslam’a yaklaştırmıştır (Pir Osman, 1996). Şeyh Adî konusunda daha sert eleştiriler de vardır. Bunlar şeyhin gizlice Ezidiliğin içerisine girerek bu inancı bozduğunu ve Ezidilik içindeki sırları yaydığını ileri sürmektedirler (Bozan, 2012, 34, 35; Demlûcî, 1949. 302). Tolan da Ezidiliğin kadim bir inanç olduğunu ve Şeyh Adî öncesinde de var olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Laleş’in kutsanması Mitrayizm’den Ezidilere kalan bir gelenektir. Burasının hac mekânına dönüşmesi Şeyh ile olmuştur (Tolan, 2006; 80). Yezidiliğin doğuşunu Maniheizm’e kadar götürenler de vardır. Bunlara göre en yüce tanrı yanında yedi büyük melek ve bir büyük melek (Melek Tavus) inancı, tenasüh ve devir anlayışları, ateşe olan hürmetleri gibi benzerlikler önemlidir (Menzel, 1997; 426; Kreyenbroek, 2014, 47, 56).

Kaynaklar Yezidiliğin ortaya çıkışını farklı şekillerde ortaya koymaktadır. Biz bunlardan şu yorumu yapabiliyoruz; Yezidilik muhtemelen Şeyh Adî ile başlayıp yakın akrabalarıyla büyümüştür. Bu ilk 2-3 kuşak boyunca Adeviyye tarikatı olarak bilinirdi. İbn Teymiye bile risalesinde Adevîlerin bazı aşırılıklarını uyarılmışsa da onları tekfir edecek

⁷ (el-Yezidi, 2018, 123, 133; Guest, 1987, 42, 43; Başbuğ, 1987).

derecede ileri gitmemiştir (İbn Teymiyye, 1823). Grup şeyhleri açısından Ehli Sünnet olsa da buldukları coğrafya sebebiyle müritleri çoğunlukla değişik batıl inançlara değer veren bir topluluktur. Hususiyile Şeyh Hasan ve sonrasındaki şeyhlerde müritlere benzemeye başlamış ve Yezidilik hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Bu dönemde Ezidi şeyhlerin öldürülmesi, sürgüne gönderilmesi ve Laleş'in yıkılıp Yezidilerin dağıtılması da Yezidiliğin dönüşümünde önemli bir faktördür (Paşa, 2008; 33, 57). Bu dönemlerde kadim İran ve Mezopotamya inançlarının Yezidiliği etkilediği düşünülebilir.

3.2. Yezidilik ve Bâtînlilik İlişkisi

Bâtînlilik kendisine has özellikleri olan inanç ve düşünce sistemidir. Farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Yezidilik de bu sır topluluklarına dâhildir. Birçok bâtinî özelliğe sahiptir. Bu bölümde bunların en belirgin olanlarını ele alacağız.

Yezidilik ve Bâtînlilik bağlamında ilk dikkat çekici ortak noktalardan birisi bu topluluğun sır dini olmasıdır. Bu topluluğa girişlerin kan bağıyla sınırlanması ve öğretilerin sır olarak dışarıdan kimselere verilmek istenmemesi önemlidir. Dinin kurallarının yabancılara öğretilmemesi, dışarıdan biriyle evlenmek, yemeklerini yemek bu yasaklardan bazılarıdır (Demlûcî, 1949, 300; 'Azzâvî, 1354/1935, 135). Sonradan Yezidi olunamaması kuralı sır geleneğine bağlı kalınarak uygulanmıştır. Aynı şekilde Ezidi olmayanlarla evlenme de "kirlenme" olarak kabul edilmiş ve yasaklanmıştır.⁸ Bu iki kural da bâtinî fırkaların mantığına uygun olarak "sırların ifşa edilmesi" şeklinde düşünülmüştür (Ahmed, 1975, 112). Bu kuralın yer yer esnetildiği görülse de Avrupa'daki Yezidiler arasında bile güçlü etkileri bulunmaktadır. Bunun sebeplerinden biri "seçilmişlik" inancından dolayı bu kısıtlamaların kimlik meselesi olarak kabul edilmesidir (Kreyenbroek, 2011, 194, 195, 205). Yezidi toplumu bâtinî karakteri gereği dinsel metinlerini de yabancılara gösterme ve buradaki bâtinî yorumları anlatma konularında isteksizdir. Bunlar tipik bâtinî topluluk reflekslerdendir.

Tenasüh, hulûl, tecsim, temessül, devir inançlarının bulunması da bâtinî grupların benzerliklerindedir. Bu durum Orfizm, Gnostisizm, Ezoterizm, Hermetizm, Yeni

⁸ Göçler ve modernleşmenin etkisiyle yurtdışı Ezidi topluluklarda "sonradan Ezidi olunmaz" kuralı esnetilmeye başlanmıştır. Yine Yezidi olmayanlarla evlilik de hoş görülmeye başlanmıştır. Bkz. (el-Yezidi, 2018, 152; Kaplan, 2013, 140). Genel anlamda modernleşmenin Kürt toplumundaki toplumsal ve dini değerlerde yaptığı değişim için bkz. (Yanmış, 2017, 263-290).

Platonculuk gibi kült gruplarında da karşımıza çıkmaktadır. İlk bâtinî İslam fırkalarının da tipik ortak özelliklerinden biri tanrının imamlarda görünmesi meselesidir. Hem tanrının bir insanda temessülü veya hulûlü hem de bireylerin ruh göçü yoluyla tekrar tekrar dünyaya gelmesi inancı İslam öncesi ve sonrası bâtinî sistemlerin genel özelliklerindedir.⁹ Temessül, hulûl, teccessüm, rec'at gibi inançlar bâtinîlerin kendilerini yüceltme unsurlarından birisidir. Genel teoriye göre bâtinî grupların kurucu ve yöneticileri tanrının yeryüzündeki bir çeşit resmi veya temsilidir. Tanrı bu şekilde seçilmiş kullarına destek verir. Genel bâtinî topluluk üyeleri de kurtuluşa erene değin dünyada bedenlenirler. Bazı topluluklarda tenasüh ya da reenkarnasyon sadece sır grubuna has görülürken bazılarında herkesi kapsamaktadır. Ancak sırlara vakıf olan kimseler her yeni dirilişte daha iyi bir yaşamla ödüllendirilirken inançsızlar daha kötü bir yaşam hatta bir hayvan ve cansız bendende dirilmeyle cezalandırılabilirler. Yezidi inancında da tenasüh, hulûl, temessülün yansımalarını güçlü şekilde görebiliriz. Buna göre her Yezidi ruhu arınana kadar tekrar tekrar bedenlenir. Ancak günahkârlar ve Yezidi olmayanlar ceza olarak daha kötü şekilde ya da bir hayvan bedeninde yeniden dirilirler.¹⁰ Diğer taraftan tanrının her yedi devirde Yezidi liderlerde bedenlenmesi ve o ruhun Yezidi liderlerde dolanması inancı Bâtînilik inancı bağlamında dikkat çekicidir (Kaplan, 2013, "Qewle Qere Ferqan", 243). Bu şekilde Yezidi liderlerin ve din adamlarının tanrısal sırlara vakıf olması daha kolay açıklanmaktadır (el-Yezidi, 2018, 41).

Yukarıda temas edildiği gibi seçilmişlik inancı da bâtinî grupların tipik özelliklerinden biridir. Birçok gulât harekete bakıldığında bunların bağlılarına güçlü bir kimlik kazandırmak için insanlığın geri kalanından üstün olduklarına inandıracak yöntemleri kullandıkları görülmektedir.¹¹ Bu noktada ilk yaratılıştan insanlığın iyiler ve kötüler ya da seçilmişlerle sıradan olanlar şeklinde ikiye ayrıldığı kabulü yaygındır. Bu teoriler belirli sır topluluğunun neslinin seçkin bir atadan sürüp geldiği iddialarıyla desteklenir. Bâtînî gruplar çoğunlukla bu ayrımı Âdem ile Şit¹² arasında yapmaktadır ve Âdem neslini kötü ya da sıradan Şit neslini de seçkin kabul etmektedirler. Bazen de Şit yerine İdris ve Hızır nesli inancı benimsenmektedir. Yezidiler kendilerinin Âdem peygamberin Şâhid b. Câr isimli oğlunun soyundan geldiklerini

⁹ Bkz. (Eş'ari, 2009, 36; Şehristânî, 2008, 248; Nevbahtî-Kummî, 1992, 40, 41).

¹⁰ Yezidi kutsal metninde tenasüh ve hulûl için bkz. ("Kitâbu'l- Cilve", "Mushaf-ı Reş: Kitab ül Esved", Sever, 2018, 164-167. Demlûci, 1949, 121-124. Tori, 1998, s. 137).

¹¹ (Ezenî, 1863, 59; Bodrogi, 2017, 52-57; Neccâr, A. 1965, 57; Hüseyin, 1960, 6).

¹² Şit peygamber bâtinî topluluklarda özel bir yere sahiptir. Bkz. (Gündüz, 1993, 93-126).

ileri sürmektedir (el-Yezidi, 2018, 146). Başka bir iddiaya göre ise Yezidiler Âdem'in Şit ve Huriye isimli ikizlerinin soyu yani Azazil-Melek Tavus soyundan gelmektedir (Çöl, 1934, 74). Bâtınî düşüncenin en belirgin özelliklerinden birisi kuşkusuz düalist yaklaşımdır. Bütün bir varlığı ve insanı iyi-kötü, ışık-karanlık veya kutsanmış-lanetlenmiş şeklinde ikili gruplara ayırma alışkanlığı köklü bir bâtinî gelenektir. Yezidilerdeki seçilmişlik inancı da bir anlamda bu düaliteden beslenmektedir. Bütün insanlık kıskanç ve hileci kabul edilen Havva soyundan kendileri ise meleklerden birinin soyundan dünyaya gelmiş olması bu ayrımı göstermektedir.

Seçilmiş olduğuna inanan topluluklarda dışarıdan bilgi akışı sınırlanıyor ve “kapalı grup” oluşuyor. Bireylerin kontrolünü artırmak için sıkı birer kardeşlik sistemi oluşturuyorlar. Kardeşlik mekanizması çok mühim olduğundan bâtinî fırkalarda özel olarak isimlendirilirler. Mesela Nusayrilerde “amcalık”, Alevilerde “musahiplik” ve Yezidilikte “ahiret kardeşliği” bu şekilde ele alınabilir (Keser, 2011, 103; Sertel, 2005, 77; Bodrogi, 2017; Guest, 1987). Zamanla dış grupla birçok bağlantı asgari düzeye indiriliyor. Seçilmiş, sır grup olmanın bir gereği olarak grup içi kontrolü artırmak için kardeşlik mekanizması inancın önemli bir ögesi yapılmaktadır. Özellikle ergenliğe ulaşan bireylere yapılan “Erginlenme törenleri” bu anlamda önemlidir (Eliade, 2015, 15, 62, 88; Frazer, 2020, 475). Yezidilerde de bu sistemin halen çok güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Din kardeşliği her bireyin ergenliğe ulaşıp sırları alma yaşı geldiğinde oluşturulur. Kişi ölüp mezara konulana kadar kardeşine karşı sorumlulukları devam eder. Şeyh ve pirlere bir ahiret kardeşi seçilir. Kadınlar evlenmeden önce bir kadını ahiret kardeşi seçse de evlendikten sonra kocasının kardeşiyle kardeş olur. Saç kesimi töreni, sünnet, vaftiz, evlilik ve cenaze merasimlerinde ahiret kardeşi kişinin yanındadır. Hemen her olayda kişi kardeşine hediye vererek şükranını sunmalıdır (Guest, 1987; Şengül, 2015, 148).

Sonuç ve Değerlendirme

İslam toplumlarında henüz dört halife döneminde görülmeye başlanan Bâtınîlik özellikle 9. ve 13. yüzyıllarda oldukça güçlenmiştir. Bu dönemde bâtinî gruplarla Müslüman toplumun kaynaşması, felsefenin belirgin etkileri ve siyasi karışıklıkların fazla olduğu görülmektedir. Ancak bu tarihlerden sonra güçlenen merkezi Sünnî devletler ile onların dayanak noktalarından olan ulema sınıfı bâtinî fikirlerle büyük mücadeleler vermiştir. Bu iki

mekanizmanın güçlü olduğu dönemlerde İslam coğrafyasında bâtinî veya gulât fikirler hareket alanı bulamamıştır.

Yezidiler İslam coğrafyasında ortaya çıkan güçlü bâtinî firkalardan biridir. Genel teoriye uygun olarak 1200'lerin sonlarında, dağlık ve merkezi otoritenin ulaşamadığı yerlerde zemin bulmuştur. İlk takipçi kitlesinin dağlı Kürt toplulukları olması Şeyh Adî'nin katı tasavvuf anlayışını benimsemelerini zorlaştırmıştır. Şeyhten sonra Adeviyye tarikatının dönüşerek bugünkü Ezidiliği ortaya çıkardığı düşünülmektedir. Aslında Ezidiliğin Eski İran dinlerinin İslam kisvesi altına girerek devam ettiği düşüncesi de yaygındır.

Bâtînlilik tarih boyu eşitli isimlerle karşımıza çıkmıştır. Yezidilerin de bazı yönlerden bâtinî karakter arz ettiği görülmektedir. Gizliliğe önem vermeleri, dinin emir ve ritüellerinin yabancılardan saklanması, yine yabancılara karşı getirilen evlenme yasağı, erginlenme törenleri, güçlü seçilmişlik inancı ve insanların iyi-kötü şeklinde ikili ayrımı dikkat çekici bâtinî unsurlardır. Yazılı metinlerdeki ve sözlü kültürü oluşturan qawllerdeki ifadelerin bâtinî yorumlarının esas alınması, buralarda hulûl, tecessüm ve tenasühle ilgili ifadeler de önemli bâtinî işaretlerdir. Yine yazılı ve sözlü kültürdeki yedi devir inancı ve mehdi beklentisi Bâtînliliği çağrıştırmaktadır.

Yezidi bilgi teorisi zahirden çok batını önemseydiği için bu durum inancın her alanında karşımıza çıkmaktadır. Bâtînî yorumlamanın kendine has mantığı sebebiyle başka bâtinî inanç gruplarıyla da benzerlikleri şaşırtıcı görülmemelidir. Bu durum onları genel İslam toplumundan daha fazla bâtinî gruplara benzettirmektedir.

Kaynakça

'Azzâvî, A. (1354/1935). *Târîhu 'l-Yezîdiyye ve Aslu Akîdetihim*. Bağdad : Şâriü'l Me'mun.

Ahmed, S. S. (1975). *The Yezidis: Their life and Beliefs*. Los Angeles: University of California.

Avcu, A. (2009). *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Ank: Ankara Üniversitesi SBE.

- Avcu, A. (2018). Batınî Din Anlayışının Epistemik Temelleri. *Kur'an'ın Batınî ve İşârî Yorumu* (s. 19-44). ist: Kuramer.
- Avcu, A. (2019). Gnostik 'Kurtarıcı Bilgi' (Gnosis) Anlayışı ve İsmaililik'teki Tezahürleri. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2(12), 319-352.
- Avcu, A. (2020). *İslam'ın İlk Marjinalleri: Gulat-ı Şia*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Aydın, M. (1988). Yezidiler ve İnanç Esasları. *Bellekten*, LII(Nisan), 33-74.
- Babayiğit, M. V. (2020). Expressions of Determination, Success, Diligence, Stability and Laziness in Kurdish, Turkish and English Proverbs. *International Journal of Kurdish Studies* 6 (2), 244 – 257, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.760441>
- Bağdadî, A. (2008). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. (E. R. Fığlalı, Çev.) Ank: TDV.
- Başbuğ, H. (1987). *Yezidilik İnancı*. İst: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Bodrogi, K. K. (2017). *Kızılbaşlar/Aleviler*. (O. Değirmenci, & B. E. Aybudak, Çev.) İst: Ayrıntı İdea.
- Bozan, M. (2012). *Şeyh Adî bin Müsâfir: Hayatı, Menkıbevi Kişiliği ve Yezidi İnancındaki Yeri*. İst: Nubihar.
- Cabiri, A. E. (2015). *Arap Ahlaki Aklı*. İst: Mana.
- Carus, P. (1898). Gnosticism in Its Relation to Christianity. *The Monist* (Cilt 8, s. 502-546). içinde Hegeler Institute.
- Cebi, A., & Babayiğit, M. V., (2021). A cross-cultural study of the speech act of apology by Turkish and Kurdish Speakers of English and the native English speakers of English. *Şarkiyat*, 13(2), 895-909.
- Çakır, M. S. (2007). *Yezidilik: Tarih ve Metinler, Kürtçe ve Arapça Nüshalar*. Ank: Vadi.
- Çöl, İ. B. (1934). *El Yezidiyye: Qadiman ve Hadisan*. Beyrut: Amerikan Press.
- Demlûcî, S. (1949). *El Yezidiyye*. Musul: İttihat Mat.

Edmonds III, R. G. (2013). *Redefining Ancient Orphism: A Study in Greek Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.

el-Ezeni, S. E. (1863). *el- Bâkûratü's- Süleymâniyye*. Beyrut: Dâru'l Mektebe.

Eliade, M. (2015). *Doğuş ve Yeniden Doğuş*. (F. Aydın, Çev.) İst: Kabalıcı.

Eliade, M., & Couliano, I. P. (2018). *Dinler Tarihi Sözlüğü*. (A. Erbaş, Çev.) İst: İnsan.

el-Makdisî, M. b. (trhsz). *el- Bed'ü ve't- Tarîh* (Cilt 3). Şalon, Nehresun: Bertrand Matbaası.

el-Yezidi, M. B. (2018). Zerdüşt Bizimle Konuştu. E. Sever içinde, *Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni* (s. 123-154). İst: Berfin.

Eş'arî. (2009). *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve'htilâfü'l-musalliyn*. (N. Zerkûr, Dü.) Beyrut: Mektebetü'l Asriyye.

Frazer, J. G. (2020). *İnsan, Tanrı, Ölümsüzlük: İnsan Gelişimi Üzerine Düşünceler*. (O. Aydın, & İ. Demirel, Çev.) İst: Kanon.

Gazâlî, İ. (2019). *Bâtînlîğin İçyüzü*. (A. İlhan, Çev.) Ank: TDV.

Guénon, R. (2002). *Perspectives on Initiation*. London: Sophia Perennis.

Guest, J. S. (1987). *The Yezidis: A Study in Survival*. London and New York: KPI.

Guthrie, W. K. (1993). *Orpheus and Greek Religion*. New Jersey: Princeton University.

Gül, M. (2016). *İslamın Bâtînî Çehresi: Dağlar, Çöller, Bataklıklar*. İst: Bilge Kültür Sanat.

Gündüz, Ş. (1993). Nag Hammadi Literatürü ve "Adem'in Vahyi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(7), 93-126.

Gündüz, Ş. (2000). Pavlus Teolojisinde Gnostik Unsurlar. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2(6), 51-75.

Gündüz, Ş. (2012). Sâbiî Kaynaklarında İslam ve Müslümanlar. *Milel ve Nihal*, 9(1), 7-30.

Hanegraaff, W. J. (2006). Esotericism. W. J. Hanegraaff içinde, *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (s. 336-340). Leiden-Boston: Brill.

- Hazm, E. M. (1977). *el- Fasl fi'l- Mileli ve'l- Ehvâi ve'n- Nihal* (Cilt 1). (M. İ.-A. Umeyre, Dü.) Riyad: Dâru'l Ceyl.
- Hope, M. (1986). *Practical Egyptian Magic*. New York : St. Martin's Press.
- Hüseyin, M. K. (1960). *Tâifetü 'd-Dürûz Târîhuhâ ve Akâidühâ*. Kahire.
- İbn Teymiyye, E.-A. T. (1823). *el-Vasiyyetü'l-Kübrâ (Mecmuatü'r-Resâili'l-Kübrâ)*, (262-318). Mısır .
- İbn'i Hallikân, A. b. (1970). *Vefeyâtu'l A'yân ve Enbâu Ebnâi'z Zamân* (Cilt IV). Beyrut: Dâr'us Sekafe.
- İlhan, A. (1992). Bâtiniyye. *İslâm Ansiklopedisi*, 5. İst: TDV.
- Initiates, T. (2018). *Kybalion: Yedi Kozmik Yasa-Antik Mısır ve Yunan Hermetik Felsefesi*. (M. Sağlam, Dü.) İst: Hermes.
- Işık, H. (25-27 Mayıs 2012). Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi. *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*. Malatya.
- Karacan, H., & Babayiğit, M. V. (2017). Türk ve Kürt Dillerinin Sentaks (Sözdizimsel) Karşılaştırması. *Tiydem Yayıncılık*, Editör: Hasan KARACAN, Basım sayısı, 3, 7-31.
- Keser, İ. (2011). *Nusayrilik: Arap Aleviliği*. Ank: Karahan.
- Köse, A. (2014). *Milenyum Tarikatları: Batı'da Yeni Dini Akımlar*. İst: Timaş.
- Kreyenbroek, P. G. (2011). *Avrupa'da Yezidilik: Farklı Kuşaklar Dinleri Hakkında Konuşuyor*. İst: Avesta.
- Kreyenbroek, P. G. (2014). *Ezidilik- Arka Planı, Dini Adetler ve Dinsel Metinler*. (A. Gökçen, & T. Tanla, Çev.) İst: İst Bilgi Ünv.
- Kutlu, S. (2007). İslam Düşünce Ekollerinin Ortaya Çıkış Sebepleri. H. Onat içinde, *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi* (s. 5-44). Ank: İlitam.

- Lapidus, I. M. (2016, c. I). *İslam Topluları Tarihi: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla* (Cilt I). (Y. Aktay, Çev.) İst: İletişim.
- Lescot, R. (2009). *Yezidiler*. (A. Meral, Çev.) İst: Avesta.
- Menzel, T. (1997). *Yezidiler*. *İslam Ansiklopedisi* (s. 415-423). içinde İst: MEB.
- Neccâr, A. (1965). *Mezhebü'd Dürûz ve't Tevhid*. Mısır: Dâru'l Meârif.
- Ocak, A. Y. (2010). *Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası*. İst: Timaş.
- Özkan, A. R. (2006). *Kıyamet Tarikatları: Yeni Dini Hareketler*. İst: IQ Kültür Sanat.
- Paşa, A. T. (2008). *Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidiliğin Doğuşu*. (E. Tanrıverdi, Çev.) İst: Ataç.
- Pelikan, J. (1993). *Christianity and Classical Culture: the Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*. New York: Yale University.
- Pir Osman, M. (1996). Şeyh Adi Öncesi Yezidiler. *Denge Ezidiyan*, 4, 25-27.
- Sertel, E. (2005). *Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayriler*. Ank: Ütopya.
- Sever, E. (2018). *Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni*. İst: Berfin.
- Şehristanî. (2008). *Milel ve Nihal*. (M. Öz, Çev.) İst: Litera.
- Şengül, B. A. (2015). *Ezidiler*. İst: Alfa.
- Tâdifî, M. b. (1972). *Cevherden Gerdanlıklar: Hz. Abdülkadir Geylani'nin Menkıbeleri*. (N. Erdoğan, Çev.) İst: Sinan .
- Tolan, K. (2006). *Nasandina Kevneşopan Êzdîyatîyê*. (A. Önal, Dü.) İst: Weşanên Pêrî.
- Tori. (1998). *Kürtlerin Din Kültürü Tarihi*. İst: Berfin.
- Turan, A. (2015). *Yezidiler*. Ank: Hitabevi.
- Uludağ, S. (1994). Devir. DİA içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 231-232). İstanbul.

Watt, M. (1981). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. (E. R. Fığlalı, Çev.) Ank: Umran.

Williams, M. A. (1996). *Rethinking "Gnosticism"*. New Jersey: Princeton University Press.

Yanmış, Mehmet, *Yakın Dönemde Kürtler: Kimlik, Din, Gelenek*, Grifon Yay. Ank. 2017.

Yavuz, Y. Ş. (1996). Gulüv. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 14, s. 192-195). içinde Ank: DİB.